

УДК 81'373.422.6:62.502.3

НАПРЯМИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

*Заніздра Н.О., доц., Заніздра В.В., ст. викладач**Кременчуцький державний політехнічний університет імені Михайла Остроградського**39614, м. Кременчук, Полтавська обл., вул. Першотравнева, 20**E-mail: kum@polytech.poltava.ua*

Анализируются наиболее широко распространённые направления современного языкознания.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, функциональная лингвистика, лингвистика текста, коммуникативная лингвистика.

The article analyses the most common lines of the present-day linguistics development.

Key words: cognitive linguistics, functional linguistics, linguistics of a text, communicative linguistics.

Вступ. Активний розвиток мовознавства відбувався в ХХ ст. Його характеризували постійні, безперервні методологічні перевороти. Протягом цього періоду змінились порівняльно-історична, системно-структурна й комунікативно-функціональна наукові парадигми.

Однак, незважаючи на зміни наукових парадигм, отримані в попередні періоди знання про мову набувають нової оцінки. Різні течії та напрями сучасного мовознавства взаємодоповнюються.

Аналіз попередніх досліджень. Когнітивну лінгвістику вивчали такі дослідники, як В.Касевич, В.Дем'янков, Є.Кубрякова, Н.Арутюнова, О.Шмельов, Р.Джекендофф, А.Гольдберг, Дж.Лакофф, Р.Лангакер, Ч.Філмор, Дж.Тейлор і т.ін. Авторами відомих праць із функціональної лінгвістики є О.Пешковський, І.Вихованець, О.Потебня, Н.Слюсарєва, О.Бондарко, А.Загнітко, А.Мартіне, Ж.Мунен, Дж.Харві та ін. Дослідженням лінгвістики тексту займалися І.Штерн, Т.Радзієвська, О.Селівано-ва, Ю.Степанов, С.Гриньов, Р.Харвег, Я.Петефі, О.Москальська, С.Шмідт, В.Дресслер, І.Гальперін, О.Арнольд, В.Одинцов і т.ін. Основні ідеї комунікативної лінгвістики відображені в працях Б.Гордецького, Г.Колшанського, Ю.Степанова, Ф.Бацевича, І.Сабурової, Дж.Остіна, Дж.Серля.

Мета роботи. Розгляд та аналіз основних течій і напрямів сучасного мовознавства та перспектив їх розвитку.

Матеріал і результати дослідження. На зміну системно-структурному погляду на мову прийшла *когнітивна лінгвістика*, яка розглядає мову у зв'язку з людиною, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим.

Когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища [1]. Вона входить до складу когнітології – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу.

Когнітивна лінгвістика досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, а також те, як ті й інші представлені в голові людини. Зокрема, предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови у здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його членування й оформлення у вигляді понять, закріплених мовними знаками, проблема співвідношення концептуальних систем із мовними, наукової та звичайної картин світу з мовною.

Відомо, що кожен новий напрям у мовознавстві пов'язаний із новим методом дослідження мови. В.Касевич стверджує, що хоча внесок когнітивістів у сферу, наприклад, семантики виразно позитивний, вони «не створюють ні новий об'єкт дослідження, ні навіть мовний метод» [2]. О.Кубрякова, заперечуючи тезу В.Касевича, вважає, що когнітивна лінгвістика опрацювала свій метод, який передбачає «постійне співвіднесення мовних даних із іншими досвідними сенсомоторними даними... на широкому культурологічному, соціологічному, біологічному і – особливо – психологічному фоні», що «метод когнітивної науки полягає у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати ці дані та знайти смисл у їх співвідношеннях» [3].

Когнітивна лінгвістика успадкувала здобутки всіх попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, філософії та психології класичні проблеми зв'язків між мовою й мисленням, але розглядає їх у таких категоріях, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості. Головна ідея, що виокремлює когнітивну лінгвістику як новий напрям, – та, що мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності.

Отже, для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципіві настанови, як експансіонізм, антропоцентризм, функціоналізм і експланаторність.

Найбільш важливим розділом когнітивної лінгвістики є когнітивна семантика. Її представники вважа-

ють, що їх головне завдання – виявити й пояснити, як організовано знання про світ у свідомості людини та як формуються й фіксуються поняття про світ. Тому вони розглядають семантику й мовні проблеми взагалі крізь призму пов'язаних із лінгвістикою наук. Це герменевтика, гештальтпсихологія, когнітивна психологія та ін. Такий симбіоз різних наук у дослідженні мовних явищ, із одного боку, сприяє всебічному їх вивченню, а з другого – призводить до втрати автономності лінгвістики як науки.

Когнітивісти висунули ряд теорій і ввели в науковий обіг цілу низку нових понять і термінів.

Новою є когнітивна теорія категоризації, тобто теорія систематизації значень слів у мовній свідомості людини, яка здійснюється в межах сформованої в її свідомості картини світу. В її основу покладена ідея Б.Уорфа про членування світу на категорії за допомогою мови. Виділення такої категорії можливе лише тоді, коли для її назви в мові є відповідне слово. Новий, когнітивний погляд на категоризацію ґрунтується на припущенні, що здатність людини до категоризації пов'язана з її досвідом та уявою, особливостями сприйняття, культурою, а також зі здатністю створювати образи, метафори, метонімії тощо.

Із теорією категоризації пов'язане поняття ментальних репрезентацій, під якими розуміють умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про світ і почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення [1]. Процеси свідомості й мислення розглядаються як оперування ментальними репрезентаціями.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є концепт, під яким розуміють нерозчленоване уявлення про об'єкт, ідею поняття й навіть саме поняття. Він має психічну та мовну сутність. З одного боку, це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з другого – він має певне ім'я в мові.

Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її концептуальну систему. Концептосистема постійно змінюється під впливом безперервного процесу пізнання. Концептосистеми в різних людей не збігаються, що зумовлено не тільки їхнім інтелектуальним рівнем, а й життєвою практикою.

Компонентами концептосистеми є фрейми – структури, що репрезентують стереотипні, типізовані ситуації у свідомості людини та призначені для ідентифікації нової ситуації, що ґрунтується на такому ж ситуативному шаблоні.

Особливу увагу когнітивісти приділяють вивченню метафори, вважаючи, що вона займає в когнітивній моделі мови центральне місце. Так, скажімо, Дж.Лакофф і М.Джонсон зазначають, що повсякденні метафори служать для структурування навколишньої дійсності й керують інтелектуальною діяльністю людини та її вчинками [4]. Водночас метафора є знаряддям формування нових ментальних

категорій, утворення нових концептуальних систем, породження нового знання.

У когнітивній семантиці метафора стала робочим інструментом, методом опису полісемії, її типів, способів переходу від одного значення до іншого. Більш того, за допомогою метафори відтворюється історія значень, причини та послідовність їх появи.

У когнітивній лінгвістиці стираються межі між семантикою та психологією, між синхронією та діахронією, мовою й мовленням, між словниковою та енциклопедичною інформацією, між значенням і смислом, між різними значеннями полісемічних слів і навіть різними концептами. Заперечуються принципи мовної економії та алгоритмічної побудови речення. Стверджується, що мова не є економною, вона не тільки допускає дублювання, а й потребує його й функціонує не за алгоритмічними законами.

Поряд із когнітивною лінгвістикою в сучасному мовознавстві продовжують розвиватися інші напрями, зокрема *функціональна лінгвістика*. Основний принцип функціональної лінгвістики – розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження. Функціональний підхід передбачає аналіз функціональної природи мовних одиниць і мови в цілому, при якому акцент робиться на призначенні мовної одиниці. Саме цим даний підхід відрізняється від інших, наприклад формального.

Функціоналізм – це принципово типологічно орієнтована лінгвістика. Функціоналізм не формулює ніяких апріорних аксіом про структуру мови й цікавиться всіма фактами природних мов.

Для нього характерний емпіризм, оперування великими базами даних; типовим є використання кількісних методів – від простих підрахунків до статистики в повному обсязі. Для функціоналізму характерна міждисциплінарність інтересів. Функціоналісти часто працюють на межі або навіть на території інших наук – таких, як психологія, соціологія, статистика, історія, природничі науки. Функціоналізм визнає, що мовна система є похідною від свого роду «екологічного контексту», в якому функціонує мова, тобто, в першу чергу, від когнітивної системи людини та умов міжособистісної комунікації. Дуже важливим для сучасного функціоналізму є принцип мотивації граматики дискурсивним, або текстовим уживанням. Граматика трактується функціоналістами як результат рутинізації, «кристалізації» вільного дискурсивного вживання.

У рамках сучасного функціоналізму можна виділити кілька течій, що різняться ступенем радикальності. По-перше, можна говорити про «прикордонних» функціоналістів, які розглядають функціональний аналіз як деяке доповнення до аналізу формального, наприклад, роботи С.Куно та Дж.Хо-кінса. По-друге, існує група «помірних» функціоналістів, які досліджують в основному граматику, вважають її структурою частково автономною, а частково мотивованою функціями. Ця група надає чималого значення формалізації; представлена роботами Р.Д.Ван Валіна, М.Драєра, а також «функціональ-

ною граматику» С.Діка. Нарешті, існує ціла гама «радикальних» функціоналістів, які вважають, що грамика може бути зведена до дискурсивних факторів (Т.Гівон, У.Чейф, С.Томпсон, П.Хопер).

Помітним здобутком функціональної лінгвістики є введена в науковий обіг О.Бондарком теорія функціонально-семантичного поля як системи різнорівневих мовних одиниць, здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту (аспектуальність, модальність, стан, персональність, посесивність, міра, локативність, темпоральність тощо).

Останнім часом функціональна лінгвістика стала використовувати деякі ідеї когнітивної лінгвістики. Так, зокрема, О.Бондарко став досліджувати концептуальну структуру польових моделей і співвідношення універсальних та ідіотнічних явищ у функціонально-семантичних полях.

Лінгвістика тексту – напрям лінгвістики, в рамках якого формулюються й вирішуються проблеми тексту [5]. Лінгвістика тексту досліджує внутрішню структуру тексту, його категорії, змістовознакову й комунікативну репрезентацію. Лінгвістика тексту як наука формує нове онтологічне підґрунтя для аналізу взаємовідносин мови й мовлення, дозволяє спостерігати даний зв'язок через текст.

Лінгвістика тексту спрямована на вивчення текстотвірних закономірностей, властивих усім текстам. Однак досягнення цієї мети передбачає попередній аналіз багатьох текстів і порівняння результатів. Тексти різних жанрів мають свої форми організації, вироблені та кодифіковані суспільною практикою.

Джерелами лінгвістики тексту вважають античну риторичку, поетику, що вивчали тексти, фігури мовлення, герменевтику, семіотику, психологію та ін. Однак ці науки розглядали текст лише як об'єкт дослідження, як один із «побічних продуктів» комунікації, що має вигляд статичної структури елементів і типів їхніх зв'язків.

Формування й розвиток лінгвістики тексту в 1970-ті рр. збігається з виникненням нового напрямку – лінгвістичного функціоналізму, орієнтованого на вивчення дискурсу, більш широкого поняття, ніж текст. Дискурсом вважається функціонування мови в реальному часі. До дискурсу входять не тільки власне мовні засоби, а й міміка, жести, за допомогою яких виражається референція, емоційно-оцінний вплив на співрозмовника. Дискурс вивчається разом із такими формами, як репортаж, інтерв'ю, судові засідання, інструктаж, товариська бесіда, офіційний прийом тощо. Всебічне вивчення дискурсу передбачає звернення до психологічних, етнографічних і соціокультурних стратегій породження й розуміння мовлення в певних умовах [6].

До початку 80-х рр. ХХ ст. термін «дискурс» уживався як синонімічний до терміна «текст». Нині під текстом розуміють об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність, а під дискурсом – різні види актуалізації тексту, розгля-

нуті з погляду ментальних процесів у зв'язку з екстралінгвальними чинниками.

Розвиток лінгвістики тексту був зумовлений посиленням уваги мовознавців до розрізнення понять «мова» й «мовлення», і відповідно до рівнів систем мови, визначення статусу тексту як автономної одиниці.

Вивчення рівнів системи мови залишало відкритим питання щодо верхньої межі системи одиниць: фонема – морфема – лексема – вільне словосполучення – речення?

Предметом вивчення синтаксису словосполучень як науки про лінійну послідовність лексичних одиниць, крім речень, стали вільні словосполучення. Однак логічно було б передбачити існування одиниць більших, ніж речення. Про їх існування свідчило формальне виділення частин тексту – абзаців. Інтенсивне вивчення надфразових єдностей як одиниць тексту проводилося в 1960-1970-х рр.

У 60-ті роки ХХ ст. увага мовознавців була зосереджена на дослідженні структури та граматики тексту: вивчалися засоби й типи зв'язності в тексті, принципи дотримання зв'язності для більш адекватного сприйняття тексту читачем.

У 70-х роках ХХ ст. на основі граматики тексту створюється семантичний напрям лінгвістики тексту, який починає поступово розглядатися в контексті глобальної семантичної зв'язності, а також семантичної еквівалентності як основи для об'єднання речень у зв'язний текст. У межах семантичного напрямку лінгвістики тексту розробляються проблеми семантичних компонентів і смислової структури тексту, співвідношення семантики тексту й контексту, змістових, смислових категорій тексту, семантико-смислових основ та інтерпретації тексту тощо. Наприкінці 70-х років ХХ ст. у лінгвістиці тексту виділяються три самостійні наукові дисципліни: загальна теорія тексту, грамика тексту, стилістика тексту.

Теоретичний розвиток лінгвістики та закономірне включення тексту в багаторівневу систему лінгвістичних одиниць активізували дослідження різних типів текстів, зумовили практичні потреби визначення загальних принципів їх структурної організації та правил ефективно побудови. Комп'ютеризація стимулювала пошук лінгвістичних принципів їх автоматизованої підготовки, трансформації, аналізу й оцінювання, сприяла розвитку прикладної лінгвістики тексту.

На сучасному етапі розвитку лінгвістика тексту інтегрує досягнення нових теорій і галузей знань, орієнтованих на мовлення, акт комунікації. Цю науку стали визначати як таку, що вивчає сутність і організацію передумов та умов людської комунікації. Текст перетворився на складну комунікативну структуру, за допомогою якої здійснюють комунікацію автор і адресат, враховується ситуація.

Нині лінгвістика тексту досліджує широке коло питань: виділення одиниць і структур на рівні тексту, виявлення закономірностей побудови текстів, проблеми реферування текстів і запису його семан-

тики, породження та сприйняття тексту, його інтерпретації тощо, також різноманітні дослідницькі підходи до вирішення цих проблем.

Лінгвістика тексту й дискурс безпосередньо пов'язані з *комунікативною лінгвістикою* – напрямом сучасного мовознавства, що вивчає мовне спілкування, яке складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та засоби повідомлення.

Умовою успішної комунікації є бажання учасників комунікації спілкуватися; за відсутності такої кооперації виникає конфліктна комунікативна поведінка. Відомий американський логік Г.Грайс стверджує, що успішна комунікація можлива за умови додержання інформативності, істинності, релевантності, ясності й чіткості.

Важливим чинником у спілкуванні є додержання мовленнєвого етикету – прийнятої певним суспільством системи стійких формул спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування відповідно до їхніх соціальних ролей чи рольових позицій. У кожному мовному суспільстві виробилися певні стереотипи мовленнєвої поведінки. Мовленнєвий етикет характеризується яскравою національною специфікою, пов'язаною з неповторною мовленнєвою поведінкою, звичаями, ритуалами, невербальною комунікацією представників певного етносу.

Значне місце в комунікативній лінгвістиці займає теорія мовленнєвих актів, тобто цілеспрямованих мовленнєвих дій, здійснюваних відповідно до прийнятих у певному суспільстві правил мовленнєвої поведінки. Основними ознаками мовленнєвого акту є намір, цілеспрямованість і конвенціональність.

Теорія мовленнєвих актів склалась у лінгвістичній філософії під впливом ідей В.Вітгенштейна про багатоаспектність мови та її нерозривність із формами життя: взаємодія мови й життя оформляється у вигляді регламентованих суспільних «мовних ігор». Основи теорії мовленнєвих актів закладені англійським філософом Дж.Остіном, який називав три рівні мовленнєвого акту: іллокуція, перлокуція, локуція.

У мовленнєвих актах беруть участь мовець і адресат. Вони повинні мати певну кількість спільних мовленнєвих навичок, знань і уявлень про світ. Крім цього, до мовленнєвих актів входять обставини мовлення. Здійснити мовленнєвий акт – означає вимовити членороздільні звуки певної мови, побудувати висловлювання зі слів за граматичними правилами, надати вислову смисл і референцію (локуцію), цілеспрямованість (іллокуцію), викликати бажані наслідки (перлокуцію), тобто вплинути на свідомість або поведінку адресата, створити нову ситуацію.

Із комунікативною лінгвістикою тісно пов'язана прагматика, яка вивчає комплекс проблем, що стосуються мовця, адресата, їх взаємодії в комунікації, а також ситуації спілкування.

Прагматика розглядає мовлення в межах загальної теорії людської діяльності. На цьому ґрунті виникло вчення про перформативи – висловлення, рівнозначні дії, вчинку. Поняття перформатива ввів Дж.Остін. У його концепції це поняття було пізніше зближено з поняттям «іллокутивної сили», тобто комунікативної спрямованості висловлення.

Предметом сучасної лінгвістики стали перешкоди ефективності спілкування, комунікативні збої, надто велика метафоричність, неточність вираження думки, паузи, алогізми, непослідовність, незнання мовної компетентності адресата, розбіжність обсягу внутрішнього словника в комунікантів, розбіжність їхніх концептуальних систем, різні психічні особливості комунікантів, розбіжність їхніх стратегій мовленнєвої тактики, поведінки, зовнішні перешкоди тощо.

Висновки. Жодний науковий напрям не може претендувати на статус абсолютно правильного та єдино можливого, однак кожний із них – це новий погляд на таке багатовимірне явище, як мова.

Нині тривають пошуки нових теорій, здатних повніше й точніше описати мову, робляться спроби створення цілісної інтегральної концепції мови. Можливо, такою теорією стане синергетична парадигма мови, в основі якої лежить філософська концепція синергетики. Синергетика – сучасний науково-філософський принцип, що розглядає природу, світ як самоорганізовану комплексну систему.

Сьогодні помітно, як мовотворчі тенденції буквально пронизують інтелектуальну творчість, в основі якої лежить виявлення та використання функціонування мовної системи, когнітивних можливостей мовного моделювання реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: АртЕК, 1998.
2. Касевич В. О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. – СПб., 1998.
3. Кубрякова Е. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
5. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожинной. – М.: Флинта, 2003. – 696 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990.

Стаття надійшла 14.05.2008.
Рекомендована до друку к.і.н., доц.
Маслаком В.І.